मृद व जलसंधारण विभागाचे Manual/Handbook बनविण्यासाठी अभ्यास समिती स्थापन करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

मृद व जलसंधारण विभाग

शासन परिपत्रक: संकिर्ण-२०२५/प्र.क्र. १७४/जल-१

मंत्रालय, मुंबई -४०० ०३२

तारीख: १७ जून, २०२५

प्रस्तावना:

लोकसहभागावर आधारित, तसेच नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित राज्यातील ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने दिनांक ५ जून, १९९२ रोजी जलसंधारण विभागाची स्थापना करण्यात आली होती. तदनंतर राज्यातील मृद व जलसंधारण कामांचा आवाका पाहता सामान्य प्रशासन विभागाच्या दि.२६.०९.२०१७ च्या शासन अधिसूचनेन्वये "मृद व जलसंधारण विभाग" या नवीन प्रशासकीय विभागाची निर्मिती करण्यात आली.दिनांक ३१ मे, २०१७ च्या शासन निर्णय मधील तरतुदीनुसार नवीन प्रशासकीय विभाग दिनांक ०१ एप्रिल, २०१८ पासून कार्यान्वित झाला आहे.

सदर अधिसूचनेन्वये मृद व जलसंधारण विभागाकडे खालील विषयांचे कामकाज सोपविण्यात आलेले आहेत.

१. ६०० हेक्टर पर्यंतची लहान पाटबंधाऱ्याची कामे.
२. उपसा सिंचन योजना (० ते ६०० हेक्टर)
३. मृदसंधारण व पाणलोट विकास.
४. महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ.
५. जल व भू-व्यवस्थापन संस्था, औरंगाबाद.
६. जलयुक्त शिवार अभियान कार्यक्रम.
७. मृद व जलसंधारण विभागाला नेमून दिलेल्या कोणत्याही विषयासंबंधातील देय असलेली रक्कम निर्लेखित करणे.
८. या सूचीमधील कोणत्याही बाबीच्या प्रयोजनासाठी चौकशी व आकडेवारी.
९. या सूचीमधील कोणत्याही बाबीच्या संबंधातील परंतु कोणत्याही न्यायालयात स्वीकारण्यात न आलेली फी.
१०. राज्याच्या प्रयोजनासाठी शासनाकडे निहीत केलेली किंवा शासनाच्या ताब्यात असलेली आणि मृद व जलसंधारण विभागाला नेमून दिलेली बांधकामे, जमिनी व इमारती.

मात्र ही सर्व कामे करीत असतांना विभागास तांत्रिक व प्रशासकिय बाबींचे विभागाची दूरदृष्टी, धेय्य व उद्दिष्ठ (Departmental Vision, Mission & Objectives) अनुषंगाने मानकीकरण झालेले नसल्याने ब-याच अडचणींचा सामना करावा लागतो. तसेच इतर विभागाच्या नियमावलींचा आधार घ्यावा लागतो.त्यातही बरीच कामे ही या विभागाशी असलेल्या बांधकामाशी सुसंगतपणे जुळून येत नसल्याने तपासणी, परिक्षण व लेखे करतांना बांधकामे परिपुर्ण असूनही इतर विभागाच्या नियमावलीशी/शासन निर्णयातील तरतूदीस

जुळून न आल्याने कामांच्या बाबतीत कार्यपध्दतीतील अनियमीतता वा विसंगततेचा (Non Conformity) शेरा प्राप्त होत आहेत. त्या अनुषंगाने विभागाच्या कार्यपद्धती व कामांचे मानकीकरण करण्याची विभागास नितांत आवश्यकता आहे आणि त्यासाठी खाली नमूद सर्व उपक्रमांचा समन्वय साधण्याकरिता प्रादेशिक स्तरावर अभ्यास समिती स्थापन स्थापण करून विभागाची नियमावली करून मानकीकरण करणे गरजेचे आहे. त्यानुषंगाने शासन पुढीलप्रमाणे निर्णय घेत आहे.

शासन परिपत्रक: विभागाच्या गरजेच्या अनुषंगाने खालील मुख्य विषयांवर सविस्तर अभ्यास करून मानकिकरण अहवाल शासनास सादर करुन त्यातील त्रुटीपुर्तते अंती सदरच्या विषयांचे नियमपुस्तिका प्रकाशित करण्यासाठी विषय निहाय प्रादेशिक स्तर समीती शासन गठीत करीत आहे.

१. जलसंधारण उपचारांची नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) तयार करण्याबाबत
२. मृद संधारण उपचारांचे नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) तयार करण्याबाबत
३. मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) तयार करण्याबाबत.
४. मृद व जलसंधारण संरचनांची सामाजिक आर्थिक प्रभाव मूल्यांकन (Socio economic impact assessment) कार्यपध्दती व अहवाल करण्याबाबत.
५. मृद व जलसंधारण विभागाची यशोगाथा पुस्तिका.
६. मान्सुनपुर्व/ मान्सुनोत्तर करावयाची कामे-मोहिम स्वरुपात राबविणेबाबत दिशादर्शक कार्यपध्दत पुस्तिका.

<u>उपरोक्त समितींची रचना,कार्यकक्षा व व्याप्ती खालील प्रमाणे:</u>

अ. जलसंधारण उपचारांचे Manual तयार करण्यासाठी समितीची रचना:

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
(१)	श्री. दिलीप विठ्ठल निपाणे	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, अमरावती.	अध्यक्ष
(२)	श्री. अमोल दिलिप मस्कर	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी	सह अध्यक्ष
(३)	श्री. आनंद रामराव पांडे	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, लघुसिंचन जिल्हा परिषद विभाग	सदस्य
(४)	श्री. सुनील गुलाब जाधव	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
(५)	श्री.चंद्रशेखर निरंजन खंडेराव	जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
(६)	श्री. राजेन्द्र दोधुसा जैन	जलसंधारण अधिकारी (से.नि.), मृद व जलसंधारण विभाग	सदस्य
(७)	श्री. अक्षय भगवान जिपकाटे	जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग	सदस्य
(८)	श्री. आकाश शेषराव इंगळे	जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग	सदस्य

जलसंधारण उपचारांचे Manual तयार करण्यासाठी समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:

१. **उद्देश:** ० ते ६०० हे. सिंचन क्षमतेच्या जलसंधारण उपचारांची/ सिंचनाच्या सोईंची उपलब्धता ही शेतकरी, आणि पाण्याचे लाभधारकांसाठी विभागामार्फ़त केली जाते, त्या करिता जलसंधारण उपचारे व पद्धतींचे तांत्रिक व क्षेत्रीय मार्गदर्शन करण्यासाठी एक व्यापक नियम पुस्तिका/मॅन्युअल विकसित करणे जे स्थानिक, राज्य स्तरिय आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगतत, सुनिश्चित करणारे असेल तसेच विभागास दिशा देणारे ठरेल.

२. **समितीची रचना:**समितीचे अध्यक्ष हे समिती सदस्य,तज्ञांनी उपलब्ध करून दिलेल्या माहिती,धोरण यासाठी समन्वय म्हणून निरीक्षण करतील.

३. **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

- ३.१ मृद व जलसंधारण अभियंते/ जलसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ -उदा. को.प बंधारे, पाझर तलाव,गाव तलाव,साठवण तलाव, लघु सिंचन योजना, द्वारयुक्त/द्वारविरहीत सिमेंट बंधारे,भूजल पुनर्भरण व इतर जलसंधारण (KT,PT,VT,ST,MI Tank, Gated/Non Gated CNB,RW Harvesting etc)
- ३.२ पर्यावरण शास्त्रज्ञ: पर्यावरणीय प्रभाव आणि शाश्वतता.
- ३.३ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.
- ३.४ समुदाय नेते: स्थानिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक प्रासंगिकता.
- ३.५ शिक्षक/प्राध्यापक: प्रशिक्षण आणि प्रसार धोरणे.

४. **समीतीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये :** समीतीची उपकार्ये खालील प्रमाणे

- ४.१ तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि समस्यानिवारण.
- ४.२ समुदाय सहभाग: लाभधारकांमार्फ़त प्राप्त सूचना आणि प्रायोगिक तत्वावरील कामांचा आढावा.
- ४.३ धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.
- ४.४ शिक्षण आणि लोकांपर्यत पोहचणे: प्रशिक्षण मॉड्यूल आणि प्रसार योजनेचे संकल्पन करणे.
- ४.५ सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

५. **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे

- ५.१ उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे (उदा.शेती/ग्रामिण भाग/डोंगरी भाग/शहरी भागावर लक्ष), लाभार्थी आणि त्यांवर होणारे परिणाम.
- ५.२ संशोधन आणि डेटा संकलन: स्थानिक पाणी वापर डेटा, केस स्टडीज आणि नियामक आवश्यकता गोळा करणे.

५.३ लाभधारकांच्या कार्यशाळा: लाभधारकांचे प्रशिक्षण,अभिप्राय आणि सूचना द्वारे त्याचा जलसंधारणाच्या कामात सहभाग वाढवणे.

५.४ मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा प्रकरणे (उदा. तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका).

५.५ तज्ञ आणि भागधारकांसह पुनरावृत्ती पुनर्वालोकने.

५.६ पायलट चाचणी: बांधकामाची/प्रकल्पांची प्रायोगिक तत्वावर अभ्यास होणेकरिता प्रदेशांमध्ये अंमलबजावणी करणे/करण्यात आलेल्या कामांचे अभ्यासपुर्ण अहवाल.

५.७ प्रकाशन आणि प्रसार:जलसंधारण कामांचे Manual इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, कार्यशाळे द्वारे आणि भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे.

६. **सहयोग धोरणे:** समितीचे अध्यक्ष हे गरजेनुसार संसाधने आणि विश्वासार्हतेसाठी स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि एजन्सी (उदा. USDA, UN-Water, वाल्मी, मेरी नाशिक, WAPCOS, भारतीय जैन संघटना, ATE चंद्रा फ़ाउंडेशन, नाम, वॉटर इ.) यांच्याशी समन्वय साधू शकतात.

७. **आव्हाने आणि उपाय:** तांत्रिक गुंतागुंत न होता सुलभ संदर्भासाठी शब्दकोष आणि वारंवार विचारले जाणारे प्रश्नांसह सामग्री सुलभ करण्यात यावी.

८. शाश्वतता आणि मूल्यांकन: अद्यावत तांत्रिक प्रगतीवर आधारित नियतकालिक सुधारणांची योजना करावी.

९. **अभिप्राय यंत्रणा:** समितीने अहवाल १५ दिवसात शासनास सादर करावा व अभिप्रायानुसार सुधारणा करण्यात यावी.

१०. **प्रशिक्षण कार्यक्रम:** स्थानिक क्षमता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करावी.

११. **केस स्टडी उदाहरण:** जलयुक्त शिवार योजना,नाविण्य पुर्ण योजना, बंदिस्त पाइप द्वारे सिंचन,बलून बंधारे,राजस्थान,मध्य प्रदेश मधील: छतावरील पावसाच्या पाण्याच्या साठवणुकीवर मॅन्युअल, लोकसहभागाद्वारे पाण्याची टंचाई कमी करणे इ.

१२. **अतिरिक्त घटक:** जलसंधारण उपचार हे स्थानिक,प्रादेशिक, राज्य स्तरीय,राष्ट्रीय जल कायदे आणि आंतरराष्ट्रीय करारांशी सुसंगतता (उदा. SDG ६,SDG ११,SDG १३,SDG १४,SDG १७) कायदेशीर अनुपालन करणारे असणे आवश्यक आहे. तसेच जलसंधारण उपचार पध्दतीचे अंदाजपत्रक, संशोधन,संकल्पन यावर समीतीने काम करणे अपेक्षीत आहे.

त्या करिता खालील संदर्भांचा आधार घेता येणे शक्य आहे -

- लघु पाटबंधारे नियम पुस्तिका
- महाराष्ट्र सिंचन कायदा १९७६,
- गेट, आऊटलेट, कॅनल स्ट्रक्चर, हेडवर्क चे संकल्पन हँडबुक २००४,
- उपसा सिंचन योजना मॅन्युअल २००४,

- बंदिस्त पाईप द्वारे सिंचन PDN धोरण २०१६,
- जमीन अधिग्रहण कायदा २०१३,
- महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्याकडून व्यवस्थापन अधिनियम व कायदा २००५,
- राज्य जल आराखडा नियमपुस्तिका (State Integrated Water Plan)
- धरण सुरक्षितता नियम २०२१
- पीडब्ल्यूडी हँडबुक १९८४

इत्यादी राज्य,राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रीय नियमके,संशोधन पत्रे नियतलिकांचा आधार घेण्यात यावा.

१३. **जलसंधारण उपचार पध्दतींना लागणारा कालावधी:** जलसंधारण उपचार पध्दतींना नियोजन, बांधकाम, ड्राफ्ट, नियंत्रण, चाचण्या, दुरुस्ती उद्भवण्याचा, दुरुस्ती करण्याचा, नियत वयोमान या बाबत लागणारा उचित कालावधी बंधित करण्याबाबत अभ्यास.

समितीने संरचित दृष्टिकोनातून तयार होणारी नियमपुस्तिका/ मॅन्युअल हे व्यवहारिक,सर्वसमावेशक आणि अनुकूलनीय आहे हे सुनिश्चित करावे जेणेकरून ज्यामुळे दीर्घकालीन जलसंवर्धन यश मिळणे शक्य होईल.

ब.मृद्संधारण उपचारांचे Manual तयार करण्याबाबतची समितीची रचना:

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
१	श्री.सुरज नानासाहेब शिंदे	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, ठाणे	अध्यक्ष
२	श्री.हनुमंत खटके	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी,नागपूर	सह अध्यक्ष
३	श्री.कविजीत पाटील	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, ऱायगड	सदस्य
४	श्री.प्रकाश देशमुख	जिल्हा अधिक्षक, कृषी आधिकारी, छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
५	डॉ.दिलिप दुरबुडे	प्राध्यापक व विभाग प्रमुख(एपाक्षेवि) वाल्मी, छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
६	प्रा. अनिल जाधव	सहा.प्राध्यापक वाल्मी, छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
७	श्री.शुभम बो-हाडे	उपविभागीय कृषी अधिकारी माणगाव जि ऱायगड	सदस्य
८	श्रीम.शरयू आरदवाड	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी, गंगापूर	सदस्य
९	श्री.सुजित सुर्यवंशी	जलसंधारण अधिकारी,छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
१०	श्री.प्रशांत कांबळे	जलसंधारण अधिकारी,ठाणे	सदस्य
११	श्री.सागर भराडे	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी	सदस्य सचिव

मृदसंधारण उपचारांचे Manual तयार करण्यासाठी समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:

१. **उद्देश:** मृदसंधारण उपचारांचे मॅन्युअल समितीची भूमिका बहुआयामी आहे, जी शाश्वत मृद व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांची निर्मिती, प्रसार आणि अंमलबजावणी यावर लक्ष केंद्रित करेल.

त्यात प्रामुख्याने ० ते ६०० हे. सिंचन क्षमतेच्या मृदसंधारण उपचारांच्या पध्दती शेतकरी, जमिनिची धूप थांबविणे, पर्यावरणाचा समतोल राखणे आणि मृदसंधारणाच्या उपचारांतून लाभधारकांसाठी शाश्वत पाण्याचा स्रोत निर्माणकरण्या करिता विभागामार्फ़त राबविल्या जातात,त्या करिता मृदसंधारण पद्धतींचे मार्गदर्शन करण्यासाठी एक व्यापक नियम पुस्तिका/ मॅन्युअल विकसित करणे जे स्थानिक, राज्य स्तरिय आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगतता सुनिश्चित करणारे असेल तसेच विभागास दिशा देणारे ठरेल.

२. **समितीची रचना:**समितीचे अध्यक्ष हे समितीचे,तज्ञांचे मार्गदर्शन, धोरण आणि समन्वयाचे निरीक्षण करतील.

३. **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

३.१ मृद व जलसंधारण अभियंते/ मृदसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ -उदा. समोच्च नांगरणी, कव्हर क्रॉपिंग, टेरेसिंग कंपार्टमेंट बंडिंग, ढाळीचे बांध,ढाळीची बांधबंदिस्ती,सलग समतल चार CCT, खोल सलग समतल चार Deep CCT, मजगी, अनघड दगडी बांध, गॅबियन बंधारे,शेततळे,जुन्या बोडीचे नुतनीकरण, भात खाचरे दुरुस्ती,भूजल पुनर्भरण बांधकाम.इत्यादी

३.२ पर्यावरण शास्त्रज्ञ: मृदसंधारणाच्या अनुषंगाने पर्यावरणीय प्रभाव आणि शाश्वतता.

३.३ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.

३.४ समुदाय नेते: स्थानिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक प्रासंगिकता.

३.५ शिक्षक/प्राध्यापक: प्रशिक्षण आणि प्रसार धोरणे राबविण्याकरिता.

➢ **समीतीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये : समीतीची उपकार्ये खालील प्रमाणे**

- तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि समस्यानिवारण.
- समुदाय सहभाग: लाभधारकांमारफ़्त प्राप्त सूचना आणि प्रायोगिक तत्वावरील कामांचा आढावा.
- धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.
- शिक्षण आणि लोकांपर्यत पोहच: प्रशिक्षण मॉड्यूल आणि प्रसार योजनेचे संकल्पन करणे.
- सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

- **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे
    - उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे (उदा.शेती/ग्रामिण भाग/डोंगरी भाग/शहरी भागावर लक्ष), लाभधारक आणि त्यांवर होणारे परिणाम.
    - संशोधन आणि डेटा/माहिती संकलन: स्थानिक मृदा ह्रास बाबत ची माहिती संकलण पद्धती विकसीत करणे, केस स्टडीज/उदाहरणे आणि आवश्यक नियामक गोळा करणे.
    - लाभधारकांच्या कार्यशाळा: लाभधारकांचे प्रशिक्षण,अभिप्राय आणि सूचना द्वारे त्याचा मृद संधारणाच्या कामात सहभाग वाढवणे.
    - मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा प्रकरणे (उदा., तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका).
    - तज्ञ आणि भागधारकांसह पुनरावृत्ती पुनर्वालोकने.
    - पायलट चाचणी: मृद संधारणाच्या बांधकामाची/प्रकल्पांची प्रायोगिक तत्वावर अभ्यास होणेकरिता प्रदेशांमध्ये अंमलबजावणी करणे/करण्यात आलेल्या कामांचे अभ्यासपुर्ण अहवाल.
    - प्रकाशन आणि प्रसार: मृद संधारणाच्या कामांचे Manual इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, कार्यशाळे द्वारे आणि भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे.

४. **सहयोग धोरणे:** समितीचे अध्यक्ष हे गरजेनुसार संसाधने आणि विश्वासार्हतेसाठी स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि एजन्सी (उदा. USDA, UN-Water, भारतीय जैन संघटना, ATE चंद्रा फ़ाउंडेशन, नाम, वॉटर इ.) यांच्याशी समन्वय साधू शकतात.

४.१ संशोधन एकत्रीकरण: मॅन्युअलमध्ये नवीनतम वैज्ञानिक संशोधन, केस स्टडीज आणि तांत्रिक प्रगती (उदा. अचूक शेती) समाविष्ट करा.

४.२ नियामक अनुपालन: सदरचे मॅन्युअल स्थानिक/राष्ट्रीय पर्यावरणीय कायदे आणि कृषी धोरणांशी सुसंगत आहे याची खात्री करावी.

४.३ धोरण प्रभाव: मृदा आरोग्य उपक्रम आणि शाश्वत जमीन वापर नियमांबद्दल अभ्यास सादर करणे.

५. **आव्हाने आणि उपाय:** तांत्रिक गुंतागुंत न होता सुलभ संदर्भासाठी शब्दकोष आणि वारंवार विचारले जाणारे प्रश्नांसह सामग्री सुलभ करण्यात यावी.

मॅन्युअल वापरकर्त्यांसाठी अनुकूल, संबंधित भाषांमध्ये अनुवादित आणि विविध प्रेक्षकांसाठी (अभियंते, शेतकरी, धोरणकर्ते, शिक्षक) तयार केलेली असल्याची खात्री करावे.

६. **शाश्वतता आणि मूल्यांकन अद्यतने:** तांत्रिक प्रगतीवर आधारित नियतकालिक खालीलप्रमाणे सुधारणा करणे अपेक्षित आहे.

६.१ अभिप्राय यंत्रणा: समितीने अहवाल १५ दिवसात शासनास सादर करावा व अभिप्रायानुसार सुधारणा करण्यात यावी.

६.२ प्रशिक्षण कार्यक्रम: स्थानिक क्षमता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा.

६.३ केस स्टडी उदाहरण: जलयुक्त शिवार योजना, भांडेगाव ता. खुलताबाद,कडवंची ता.जि.जालना, नाविण्य पुर्ण योजना, लोकसहभागाद्वारे मातीची धूप कमी करणे इ.

७. सदरच्या म्यॅन्युअल मध्ये जमीनीबाबतचा परिपुर्ण अभ्यास करण्यात यावा जसे कि,

७.१ जमीन वापर वितरण

७.२ भूमी उपयोगिता वर्गीकरण

७.३ हवामान भूमी वर्गीकरण क्लास १ ते ८

७.४ भूमी उपयोगीता उपवर्ग

७.५ जमिनीची समस्या

७.६ जमिनीची धूप:

धुपीचे प्रकारः-उसळी धूप (Splash Erosion), ओघळी धूप (Reel erosion), घळी धूप (Gully Erosion), चादरी धूप (Sheet Erosion), प्रवाहातील धूप (Stream back Erosion),

७.७ धुपेची कारणे - हवामान, मनुष्य-प्राणी, भूरचना, शेती मशागत, वृक्षतोड,

७.८ धुपेचे परिणाम - मातीचा नाश, रेती दगड गोटे इत्यादी साठा, पाण्याचे टंचाई, पुराच्या समस्या, जमिनीचे विभाजन

८. **अतिरिक्त घटक व नवोप्रक्रामाला प्रोत्साहन:** मृदसंधारण उपचार हे स्थानिक, प्रादेशिक, राज्य स्तरीय, राष्ट्रीय मृद-जल कायदे आणि आंतरराष्ट्रीय करारांशी सुसंगतता (उदा., SDG ६, SDG ११, SDG १३, SDG १४, SDG १७) कायदेशीर अनुपालन करणारे असणे आवश्यक आहे. तसेच मृदसंधारण उपचार पध्दतीचे अंदाजपत्रक, संशोधन,संकल्पन यावर समीतीने काम करणे अपेक्षीत आहे.

तसेच नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करुन नवोप्रक्रमाला चालना द्यावी. उदा. माती निरीक्षणासाठी बायोचार वापर किंवा रिमोट सेन्सिंग सारख्या इ. अत्याधुनिक पद्धतींना प्रोत्साहन द्यावे.

त्या करिता खालील संदर्भांचा आधार घेता येणे शक्य आहे -

- न्यु जनरेशन पाणलोट विकास प्रकल्प,मृद व जलसंधारण मार्गदर्शिका भाग -१,वाल्मी प्रकाशन
- Soil Survey Manual, Natural Resources Conservation Service, USDA
- Soil Conservation Manual, Victoria River District, Australian Govt
- Soil & Water Conservation Manual, मेघालय खोरे, वर्ल्ड बँक प्रकाशन
- इत्यादी. राज्य,राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रीय नियमके,संशोधन पत्रे नियतलिकांचा आधार घेण्यात यावा.

९. **मृदसंधारण उपचार पध्दतींना लागणारा कालावधी**: मृदसंधारण उपचार पध्दतींना नियोजन, बांधकाम, ड्राफ्ट, नियंत्रण, चाचण्या,दुरुस्ती उद्भवण्याचा, दुरुस्ती करण्याचा, नियत वयोमान उचित कालावधी बंधित करण्याबाबत अभ्यास.

समितीने संरचित दृष्टिकोनातून तयार होणारी नियमपुस्तिका/ मॅन्युअल हे तांत्रिक कठोरता व्यवहारिक,सर्वसमावेशक आणि अनुकूलनीय आहे हे सुनिश्चित करावे जेणेकरून ज्यामुळे दीर्घकालीन मृदसंवर्धन व मृदा शाश्वततेसाठी दीर्घकालीन समावेशक साधन म्हणून काम करेल.

क)मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) तयार करण्यासाठी समितीची रचना:

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
१	श्री.अजितकुमार परांडे	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग, छत्रपती संभाजीनगर	अध्यक्ष
२	श्री.चेतन कलशेट्टी	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग, पुणे	सह अध्यक्ष
३	श्री.नरेंद्र कटके	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
४	श्री.सय्यद पाशा	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
५	संजय आमले	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
६	श्री.दयासागर गायकवाड	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
७	श्री.अनिल कांबळे	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, नांदेड	सदस्य सचिव

मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) Manual तयार करण्यासाठी समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:

१. **उद्देशः**- आजमीतीस विभागांतर्गत १ लाख २० हजार पेक्षा अधिक मृद व जलसंधारण संरचनांची असून त्यातील काही या ६० वर्ष पेक्षा अधिक काळापुर्वी निर्माण करण्यात आल्या आहेत. या संरचनाची दुरुस्ती करतांना विभागाकडे स्वत: ची हस्तपुस्तिका/ नियमपुस्तीका व मानकीकरण नसल्याने दुरुस्ती कामात ब-याच वेळेस योग्य कामे असूनही सुसंगतता नसल्याने प्रथम दर्शनी अनियमीतता भासून येते. संपुर्ण राज्यासाठी मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती कामांच्या तपशील व पध्दतींमध्ये एकरूपता येणेसाठी सर्वसमावेशक देखभाल व दुरुस्ती नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) Manual तयार करणे ही समितीची मुख्य भूमिका असेल.

२. **समितीची रचना:** समितीचे अध्यक्ष हे समितीचे, तज्ञांचे मार्गदर्शन, धोरण आणि समन्वयाचे निरीक्षण करतील.

३. **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

३.१ जलसंधारण अभियंते/ जलसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ -उदा. को.प बंधारे, पाझर तलाव,गाव तलाव,साठवण तलाव, लघु सिंचन योजना, द्वारयुक्त/द्वारविरहीत सिमेंट बंधारे,भूजल पुनर्भरण व इतर जलसंधारण (KT,PT,VT,ST,MI Tank, Gated/Non Gated CNB,RW Harvesting etc)

३.२ मृदसंधारण अभियंते/मृदसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ- उदा. समोच्च नांगरणी, कव्हर क्रॉपिंग, टेरेसिंग कंपार्टमेंट बंडिंग, ढाळीचे बांध,ढाळीची बांधबंदिस्ती,सलग समतल चार CCT, खोल सलग समतल चार Deep CCT, मजगी, अनघड दगडी बांध,गॅबियन बंधारे,शेततळे,जुन्या बोडीचे नुतनीकरण, भात खाचरे दुरुस्ती,भूजल पुनर्भरण बांधकाम.इत्यादी

३.३ पर्यावरण शास्त्रज्ञ: पर्यावरणीय प्रभाव आणि शाश्वतता.

३.४ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.

३.५ समुदाय नेते: स्थानिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक प्रासंगिकता.

३.६ शिक्षक/प्राध्यापक: प्रशिक्षण आणि प्रसार धोरणे.

४. **समितीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये खालील प्रमाणेः-**

४.१ तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि दुरुस्ती विषयाचे निवारण.

४.२ समुदाय सहभाग: तज्ञां मार्फ़त प्राप्त सूचना आणि प्रायोगिक तत्वावरील कामांचा आढावा.

४.३ धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.

४.४ सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

५. **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे

५.१ उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे (उदा.बांधकामाचा प्रकार,दुरुस्ती चा आवाका,दुरुस्ती प्रकार), प्रेक्षक आणि परिणाम.

५.२ संशोधन आणि माहिती संकलन: पुर्वीच्या दुरुस्ती ची कारणे, दुरुस्ती उद्भवाची कारणे, दुरुस्तींची वारंवारता,केस स्टडीज आणि नियमकता संकलित करणे.

५.३ राज्य/राष्ट्रीय धोरणांशी सुसंगतता सुनिश्चित करावी (उदा. जलसंपदा विभाग, जलशक्ती विभाग भारत सरकार यांचे दुरुस्ती विषयक धोरणे).

५.४ दुरुस्ती किंमत,मापदंड व कालवधी बाबती अभ्यासपुर्ण कार्यवाही करणे.

५.५ अभियंतांच्या/पाणी वापर संस्था कार्यशाळा: अभियंत्यांचे प्रशिक्षण,अभिप्राय आणि सूचना द्वारे त्यांचा देखभाल व दुरुस्ती कामात सहभाग वाढवणे, तसेच जुजबी व किरकोळ दुरुस्ती पाणी वापर संस्थेमार्फ़त होणे करिता पाणी वापर संस्थेच्या सदस्यांचे प्रशिक्षण.

५.६ मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा आखणी करून प्रकरणे (उदा, तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका)तज्ञ आणि सदस्यांसह पुनर्वालोकन करणे.

५.७ प्रकाशन आणि प्रसार:जलसंधारण कामांचे Manual इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, कार्यशाळे द्वारे आणि भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे

६. **सहयोग धोरण:** समितीचे अध्यक्ष हे गरजेनुसार संसाधने आणि विश्वासार्हतेसाठी स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि एजन्सी (उदा. वाल्मी, मेटा नाशिक, इ.) यांच्याशी समन्वय साधू शकतात.

७. **आव्हाने आणि उपाय:** तांत्रिक गुंतागुंत न होता सुलभ संदर्भासाठी शब्दकोष आणि वारंवार विचारले जाणारे प्रश्नांसह सामग्री सुलभ करण्यात यावी.

८. **शाश्वतता आणि मूल्यांकन:** अद्यतने तांत्रिक प्रगतीवर आधारित नियतकालिक सुधारणांची योजना करावी.

९. **अभिप्राय यंत्रणा:** समितीने अहवाल १५ दिवसात शासनास सादर करावा व अभिप्रायानुसार सुधारणा करण्यात यावी.

१०.**प्रशिक्षण कार्यक्रम:** स्थानिक क्षमता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करावी..

११.**केस स्टडी उदाहरण:** इतर यापुर्वी दुरुस्ती व देखभाल कामे करण्यात आलेल्या योजना उदा.जलयुक्त शिवार टप्पा -१, मुख्यमंत्री जलसंवर्धन योजना व इतर योजना/ कामांचा अभ्यास व संशोधन करुन अहवालात नित्कर्ष स्थापन करावा.

ड.मृद व जलसंधारण संरचनांची सामाजिक- आर्थिक प्रभाव मुल्यांकन (Socio economic impact assessment) **समितीची रचना:**

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
१	श्री.चेतन कलशेट्टी	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, पुणे	अध्यक्ष
२	श्री.हनुमंत खटके	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी,नागपूर	सह अध्यक्ष
३	डॉ. सुनिल धापटे	माजी संचालक यशदा, पुणे	सदस्य
४	डॉ. मो.बा.नारखेडे	सहा.प्राध्यापक,वाल्मी, छ.संभाजीनगर	सदस्य
५	श्री.श्रीकांत मस्कावार	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी नागपूर	सदस्य
६	श्री.पराग पंडित	उप अभियंता तथा कार्यासन अधिकारी	सदस्य
७	श्री.अमोल मस्कर	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी,अकोला	सदस्य सचिव

मृद व जलसंधारण संरचनांची सामाजिक- आर्थिक प्रभाव मुल्यांकन (Socio economic impact assessment) Manual **तयार करण्यासाठी समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:**

१. **उद्देशः-** ही समिती सामाजिक-आर्थिक समता आणि शाश्वत विकासाशी सुसंगत माती आणि जलसंधारण उपक्रम सुनिश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावेल. सामाजिक-आर्थिक प्रभाव मूल्यांकन तयार करण्यात ही समिती मुख्य भूमिका असेल.

२. **समितीची रचना:** समितीचे अध्यक्ष हे समितीचे, तज्ञांचे मार्गदर्शन, धोरण आणि समन्वयाचे निरीक्षण करतील.

३. **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

३.१ मृद व जलसंधारण अभियंते/ जलसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ

३.२ समाजशास्त्र विषयातील तज्ञ

३.३ अर्थशास्त्र विषयातील तज्ञ

३.४ पर्यावरण शास्त्रज्ञ: पर्यावरणीय प्रभाव आणि शाश्वतता.

३.५ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.

३.६ समुदाय नेते: स्थानिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक प्रासंगिकतेनुसार.

३.७ शिक्षक/प्राध्यापक: प्रशिक्षण आणि प्रसार धोरणे राबविण्याबाबत.

४. **समितीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये खालील प्रमाणेः-**

४.१ तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि समस्यानिवारण.

४.२ समुदाय सहभाग: लाभधारकांमार्फ़त प्राप्त सूचना आणि प्रायोगिक तत्वावरील कामांचा आढावा.

४.३ धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.

४.४ शिक्षण आणि लोकांपर्यत पोहचणे: Socio-economic प्रशिक्षण मॉड्यूल आणि प्रसार योजनेचे संकल्पन करणे.

४.५ सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

५. **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे

५.१ उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे (उदा., शेती/शहरी फोकस), प्रेक्षक आणि परिणाम.

५.२ संशोधन आणि डेटा संकलन: स्थानिक पाणी वापर डेटा, केस स्टडीज आणि नियमकता संकलित करणे.

५.३ प्रकल्पाचे संकल्पन करताना SEIA अंतर्भूत करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे विकसित करावे.

५.४ राज्य/राष्ट्रीय धोरणांशी सुसंगतता सुनिश्चित करावी (उदा. राज्य जल धोरण, राष्टीय जल धोरण, शाश्वत विकास उद्दिष्टे- SDG).

५.५ सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या असमानता असणाऱ्या (उदा., दुष्काळग्रस्त प्रदेश, उपेक्षित समुदाय) प्रकल्पांना प्राधान्य देण्याची भुमिका.

५.६ लाभधारकांच्या कार्यशाळा: लाभधारकांचे प्रशिक्षण,अभिप्राय आणि सूचना द्वारे त्यांचा SEIA कामात सहभाग वाढवणे.

५.७ मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा प्रकरणे (उदा., तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका).

५.८ तज्ञ आणि सदस्यांसह पुनर्वालोकने.

५.९ प्रकाशन आणि प्रसार:जलसंधारण कामांचे Manual इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, कार्यशाळे द्वारे आणि भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे

६. **सहयोग धोरणे:** समितीचे अध्यक्ष हे गरजेनुसार संसाधने आणि विश्वासार्हतेसाठी स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि एजन्सी (उदा. वाल्मी, मेरी नाशिक, निरी नागपुर,मित्र संस्था- नियोजन विभाग,टाटा इन्स्टिट्युट ऑफ़ सोशल सायंन्स, गोखले इन्स्टिट्युट ऑफ़ सोशल सायंन्स, वॉटर पुणे इ.) यांच्याशी समन्वय साधू शकतात.

७. **आव्हाने आणि उपाय:** तांत्रिक गुंतागुंत न होता सुलभ संदर्भासाठी शब्दकोष आणि वारंवार विचारले जाणारे प्रश्नांसह सामग्री सुलभ करण्यात यावी.

८. **शाश्वतता आणि मूल्यांकन:** अद्यतने तांत्रिक प्रगतीवर आधारित नियतकालिक सुधारणांची योजना करावी.त्या करिता IS Codes, BIS मानके ,Pass 99,ISO Quality/Environment/OSHAS,Economic Survey of India, Economic Survey of Maharashtra.

९. **अभिप्राय यंत्रणा:** समितीने अहवाल १५ दिवसात शासनास सादर करावा व अभिप्रायानुसार सुधारणा करण्यात यावी.

१०. **प्रशिक्षण कार्यक्रम:** स्थानिक क्षमता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजीत करावी.

११. **केस स्टडी उदाहरण:** वाल्मी, टाटा इन्स्टिट्युट ऑफ़ सोशल सायंन्स इ. मार्फ़त यापुर्वी करण्यात आलेल्या SEIA उदा. मामा तलावाचे SEIA .

१२. **अतिरिक्त घटक:**

a. परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी मूलभूत सामाजिक-आर्थिक डेटा गोळा करा करावे
b. उपजीविका, उत्पन्न, शिक्षण, आरोग्य आणि लिंग गतिशीलतेवरील डेटा गोळा करण्यासाठी स्थानिक सरकारे, स्वयंसेवी संस्था आणि संशोधन संस्थांशी सहयोग करावा.
c. उच्च-प्रभावी क्षेत्रे (उदा. आदिवासी क्षेत्रे, लघुशेती शेती) ओळखण्यासाठी जीआयएस मॅपिंग आणि सर्वेक्षणांचा वापर करावे.
d. दीर्घकालीन परिणामांचा अंदाज घेण्यासाठी ऐतिहासिक ट्रेंडचे विश्लेषण करा (उदा., पाणलोट प्रकल्पांनंतर रोजगार बदल).
e. भागधारकांचा सहभागः- SEIA प्रक्रियांमध्ये समावेशक सहभाग सुनिश्चित करावे.

f. सामुदायिक अभिप्राय मिळविण्यासाठी सार्वजनिक सल्लामसलत, गटनिहाय आणि ग्रामसभा बैठका आयोजित करावे.
g. असमानता दूर करण्यासाठी उपेक्षित गटांना (महिला, आदिवासी समुदाय, भूमिहीन कामगार) सहभागी करावे.
h. स्थानिक अंतर्दृष्टीसाठी कृषी सहकारी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांशी भागीदारी करा.
i. संवर्धन प्रकल्पांच्या सामाजिक-आर्थिक परस्परसंबंधांचे मूल्यांकन करा.
j. सकारात्मक (उदा., वाढलेले पीक उत्पादन) आणि नकारात्मक परिणाम (उदा., विस्थापन) दोन्हीचे मूल्यांकन करावे.
k. प्रतिकूल परिणामांसाठी शमन धोरणे (भरपाई, पर्यायी उपजीविका) विकसित करणे.
l. निव्वळ सामाजिक-आर्थिक नफा असलेल्या प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यासाठी खर्च-लाभा चे विश्लेषण करावे
m. देखरेख आणि मूल्यांकन (Monitoring & Evaluation- M&E) अंमलबजावणीनंतर निकालांचा मागोवा घेणे गरजेचे आहे.
n. दीर्घकालीन देखरेखीसाठी निर्देशक (उदा., उत्पन्न पातळी, पाण्याची उपलब्धता, रोजगार दर) स्थापित करावे
o. जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी तृतीय-पक्ष /तपासणीऑडिट करावे.
p. देखरेख आणि मूल्यांकन (Monitoring & Evaluation- M&E) निष्कर्षांवर आधारित प्रकल्प अनुकूल करा (उदा., समतेसाठी सिंचन योजना सुधारणे).
q. या सामजिक व आर्थिक पाहणीतून प्राप्त झालेला निष्कर्ष सार्वजनिक करणे.
r. क्षमता बांधणी आणि अनुपालन - संस्थात्मक आणि सामुदायिक SEIA क्षमता मजबूत करणे.
s. पर्यावरणीय कायदे (उदा., ENVIRONMENT IMPACT ASSESMENT अधिसूचना, २००६) आणि सामाजिक सुरक्षा उपायांचे पालन सुनिश्चित करावे.
t. समानतेला स्थापित करण्याकरिता असुरक्षित गटांवर विषम परिणाम रोखणे.
u. लिंग-समावेशक कार्यक्रमांची रचना करावा (उदा., महिलांच्या नेतृत्वाखालील पाणी वापरकर्ता गट).
v. उपेक्षित समुदायांच्या उन्नतीसाठी संसाधनांचे वाटप करावा (उदा., SC/ST लोकसंख्या).

इ.मृद व जलसंधारण विभागाची यशोगाथा/माहिती पुस्तिका समितीची रचना:

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
१	श्री.हरिभाऊ गिते	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी,नाशिक	अध्यक्ष
२	श्री.सूरज शिंदे	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी,ठाणे	सह अध्यक्ष
३	डॉ.विजयकुमार बोडखे	सहा.प्राध्यापक,वाल्मी, छ.संभाजीनगर	सदस्य

४	श्री.अनिल कांबळे	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी,नांदेड	सदस्य
५	श्री.प्रकाश पाटील	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी तथा अवर सचिव	सदस्य सचिव

मृद व जलसंधारण विभागाची यशोगाथा/माहिती पुस्तिका तयार करण्यासाठी समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:

१. **उद्देशः-** सदरची समिती ही मृद व जलसंधारण विभागांतर्गत होणाऱ्या क्षेत्र उपचाराची कामे, नाला उपचाराची कामे व ० ते ६०० हे. सिंचन क्षमतेच्या जलसंधारण उपचारांची/ सिंचनाच्या सोईंची झालेल्या कामांचे छायाचित्रे व तक्त्यांच्या माध्यमातून सार्वजनिक करण्याकरिता यशोगाथा/ माहितीपुस्तिका तयार करण्याची मुख्य भूमिका असेल.

२. **समितीची रचना:** समितीचे अध्यक्ष हे समितीचे, तज्ञांचे मार्गदर्शन, धोरण आणि समन्वयाचे निरीक्षण करतील.

३. **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

३.१ मृद व जलसंधारण अभियंते/ जलसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ

३.२ छायाचित्रातील तज्ञ व्यक्ती

३.३ पुस्तिका तयार करणारी तज्ञ व्यक्ती

३.४ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.

४. **समितीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये खालील प्रमाणेः-**

४.१ तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि समस्यानिवारण.

४.२ धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.

४.३ सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

५. **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे

५.१ उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे, पुस्तिकेचे प्रेक्षक आणि परिणाम.

५.२ संशोधन आणि डेटा संकलन: क्षेत्र उपचार व नाला उपचार बांधकामाचे छायाचित्रणे, केस स्टडीज आणि नियमकता संकलित करणे.

५.३ सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या असमानता असणाऱ्या (उदा., दुष्काळग्रस्त प्रदेश, उपेक्षित समुदाय) प्रकल्पांना प्राधान्य देण्याची भुमिका.

५.४ मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा प्रकरणे (उदा., तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका). तज्ञ आणि सदस्यांसह पुनर्वालोकने.

५.५ प्रकाशन आणि प्रसार: पुस्तिका इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (हाय रिझोल्युशन फ़ोटोग्राफ़्स, इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे.

६. **अतिरिक्त घटक:** विभागाच्या माहिती पुस्तिके करिता इतर विभागाने केलेल्या माहिती पुस्तिकेचा संदर्भासाठी अभ्यास करावा.[उदा. महाराष्ट्रीयन आदिवासी-आदिम संस्कृतीचा समृध्द वारसा(आदिवासी विकास विभाग), "धरणांच्या देशा"(जलसंपदा विभाग)]

फ.मान्सुनपुर्व/ मान्सुनोत्तर करावयाची मृद व जलसंधारण कामे-मोहिम स्वरुपात राबविणेबाबत दिशादर्शक कार्यपध्दत पुस्तिका समितीची रचना:

अ.क्र	अधिका-याचे नाव	पदनाम	समिती स्थान
१	श्री.अजित परांडे	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, छत्रपती संभाजीनगर	अध्यक्ष
२	श्री.हनुमंत खटके	प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, नागपूर	सह अध्यक्ष
३	श्री.अनिल कांबळे	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, नांदेड	सदस्य
४	श्री.सय्यद पाशा	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी	सदस्य
५	श्री.कविराज कुचे	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, परभणी	सदस्य
६	श्री.संदिप राठोड	उप विभागीय जलसंधारण अधिकारी, वैजापूर	सदस्य
७	श्री.राजाराम झुरावत	जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, नाशिक	सदस्य सचिव

मान्सुनपुर्व/मान्सुनोत्तर करावयाची मृद व जलसंधारण कामे-मोहिम स्वरुपात राबविणेबाबत दिशादर्शक कार्यपध्दत पुस्तिका समितीची कार्यकक्षा आणि व्याप्ती:

१. **उद्देशः-** विभागांतर्गत १ लाख २० हजार पेक्षा अधिक मृद व जलसंधारण संरचना असून जलयुक्त शिवार टप्पा -१, जलयुक्त शिवार टप्पा -२, राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम, प्रधान मंत्री कृषी सिंचन योजना या अशा अनेक गत काळात राबविलेल्या योजना व इतर विभागा मार्फ़त अभिसरणाच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या योजनांतर्गत एकुण १४ लक्ष पेक्षा अधिक मृद व जलसंधारण संरचना राज्यात अस्तित्वात आहेत. हवामान बदला मुळे बेभरवशाचा पाऊस,अतिवृष्टी,भूस्खलन,पूर परिस्थिती या सारख्या अनेक नैसर्गीक आपत्ती व धरण सुरक्षीततेच्या अनुषंगाने या सर्व संरचनाची तांत्रिक सृष्टीकोणातून नियमीत पाहणी व त्यावर तत्काळ उपाय योजना होणे अत्यावश्यक आहे. या सर्व बाबी पाहता संपुर्ण राज्यासाठी मृद व जलसंधारण संरचनांची मान्सुनपुर्व/मान्सुनोत्तर करावयाची मृद व जलसंधारण कामे-मोहिम स्वरुपात राबविणेबाबत नियमपुस्तिका (Manual/Handbook) तयार करणे ही समितीची मुख्य भूमिका असेल.

२) **समितीची रचना:** समितीचे अध्यक्ष हे समितीचे, तज्ञांचे मार्गदर्शन, धोरण आणि समन्वयाचे निरीक्षण करतील.

३) **मुख्य सदस्य:** नमुद व्यतिरिक्त स्थानिक गरजेनुसार उपरोक्त समितीमधील सुचीमध्ये नमुद अधिका-यांशिवाय अन्य खालील प्रमाणे प्रादेशिकस्तरीय अधिका-याचा/तज्ञांचा समिती अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनातंर्गत समावेश करता येईल.

३.१ जलसंधारण अभियंते/ जलसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ -उदा. को.प बंधारे, पाझर तलाव,गाव तलाव,साठवण तलाव, लघु सिंचन योजना, द्वारयुक्त/द्वारविरहीत सिमेंट बंधारे,भूजल पुनर्भरण व इतर जलसंधारण (KT,PT,VT,ST,MI Tank, Gated/Non Gated CNB,RW Harvesting etc)

३.२ मृदसंधारण अभियंते/मृदसंधारण प्रणालींवरील तांत्रिक तज्ञ- उदा. समोच्च नांगरणी, कव्हर क्रॉपिंग, टेरेसिंग कंपार्टमेंट बंडिंग, ढाळीचे बांध,ढाळीची बांधबंदिस्ती,सलग समतल चार CCT, खोल सलग समतल चार Deep CCT, मजगी, अनघड दगडी बांध,गॅबियन बंधारे,शेततळे,जुन्या बोडीचे नुतनीकरण, भात खाचरे दुरुस्ती,भूजल पुनर्भरण बांधकाम.इत्यादी

३.३ पर्यावरण शास्त्रज्ञ: पर्यावरणीय प्रभाव आणि शाश्वतता.

३.४ आपत्ती निवारण तज्ञ (Disaster Management Expert)

३.५ धोरणकर्ते: कायदेतज्ञ व नियामक अनुपालक.

३.६ समुदाय नेते: स्थानिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक प्रासंगिकते च्या अनुषंगाने.

३.७ शिक्षक/प्राध्यापक: प्रशिक्षण आणि प्रसार धोरणे स्थापित करण्यास्तव.

४) समितीचे कार्यरिणीचे उपकार्ये खालील प्रमाणे -

४.१ तांत्रिक मसुदा : मसुदा पद्धती, केस स्टडी -उदाहरणे आणि आपत्तीचे निवारण.

४.२ समुदाय सहभाग: तज्ञां मार्फ़त प्राप्त सूचना आणि प्रायोगिक तत्वावरील कामांचा आढावा.

४.३ धोरण आणि अनुपालन: कायदेशीर चौकट आणि प्रोत्साहनांचा आढावा घेणे.

४.४ सहाय्यक कर्मचारी/सदस्य: दळणवळण,माहिती संकलन आणि दस्तऐवजीकरण करतील.

५) **समीतीचे प्रमुख कार्ये:** मृद व जलसंधारण संरचनांची देखभाल व दुरुस्ती समीतीची प्रमुख कार्ये खालील प्रमाणे

५.१ उद्दिष्ट निश्चित करणे: व्याप्ती परिभाषित करणे (उदा.मान्सून पुर्व/उत्तर निरिक्षण काळ, दक्षता कालवधी इ), त्यांचे प्रभावित आणि होणारे परिणाम.

५.२ संशोधन आणि माहिती संकलन: पावसाचा काळ व दोलायमान स्थितींचा अभ्यास, आपत्ती उद्भवाची कारणे, वारंवारता,केस स्टडीज आणि नियमकता संकलित करणे.

५.३ राज्य/राष्ट्रीय धोरणांशी सुसंगतता सुनिश्चित करावी (उदा. को.प.बंधा-यांचा नीडल दरवाजामध्ये घालणे-काढणे (Gate operation scheduling and reservoir operation scheduling), राज्य आपती व्यवस्थापन प्लॅन , जलशक्ती विभाग भारत सरकार, DHARMA, धरण सुरक्षीतता कायदा २०२१ यांचे या विषयक धोरणे इ.)

५.४ अभियंतांच्या कार्यशाळा: अभियंत्यांचे प्रशिक्षण,अभिप्राय आणि सूचना द्वारे त्यांचा मान्सुनपुर्व/मान्सुनोत्तर करावयाची मृद व जलसंधारण कामात सहभाग वाढवणे.

५.५ मसुदा आणि पुनरावलोकन: रूपरेषा आखणी करून प्रकरणे (उदा, तंत्रे, धोरण, साधने, समुदाय भूमिका)तज्ञ आणि सदस्यांसह पुनर्वालोकन करणे.

५.६ प्रकाशन आणि प्रसार:जलसंधारण कामांचे Manual इंग्रजी व मराठी भाषेत आणि दृश्ये (इन्फोग्राफिक्स, फ्लोचार्ट) सह प्रकाशित करुन ते पुस्तक रूपात,डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर, कार्यशाळे द्वारे आणि भागीदारांद्वारे त्याचे वितरण करणे.

६. **सहयोग धोरण:** समितीचे अध्यक्ष हे गरजेनुसार संसाधने आणि विश्वासार्हतेसाठी स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि एजन्सी (उदा. वाल्मी, मेटा नाशिक, नीरी नागपूर इ.) यांच्याशी समन्वय साधू शकतात.

७. **आव्हाने आणि उपाय:** तांत्रिक गुंतागुंत न होता सुलभ संदर्भासाठी शब्दकोष आणि वारंवार विचारले जाणारे प्रश्नांसह सामग्री सुलभ करण्यात यावी.

८. **शाश्वतता आणि मूल्यांकन:** अद्यतने तांत्रिक प्रगतीवर आधारित नियतकालिक सुधारणांची योजना करावी.

९. **अभिप्राय यंत्रणा:** समितीने अहवाल १५ दिवसात शासनास सादर करावा व अभिप्रायानुसार सुधारणा करण्यात यावी.

१०. **प्रशिक्षण कार्यक्रम:** स्थानिक क्षमता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करावी.

११. **केस स्टडी उदाहरण:** इतर यापुर्वी करण्यात आलेल्या उपाययोजना व धोरणे, राज्य,राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रीय नियमके,संशोधन पत्रे नियतलिकांचा आधार घेण्यात यावा.

ग. शासन संनियंत्रण आणि अहवाल: समीतीचे सनियंत्रण हे संबंधीत समीतीचे अध्यक्ष तथा प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी हे राहतील,तसेच सर्व समितीचे अहवाल तथा शासनस्तर नियंत्रण हे सह सचिव तथा मुख्य अभियंता,मंत्रालय हे राहतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेत स्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असुन, त्याचा सांकेतांक क्रमांक २०२५०६१७१८३३४६११२६ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

PRAKASH NILKANTHRAO PATIL

Digitally signed by PRAKASH NILKANTHRAO PATIL
DN: c=IN, o=GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, ou=SOIL AND WATER CONSERVATION DEPARTMENT,
2.5.4.20=a7dc90f966c671a9acd0a599ee5fc497272e775d33643b14725c6a77432c673f, postalCode=400032, st=Maharashtra, serialNumber=F1EC28A96B2A52575AE4CCCA512D1723F249D503AE71CF458BA4863AACFFBF62, cn=PRAKASH NILKANTHRAO PATIL
Date: 2025.06.17 18:35:05 +05'30'

(प्र. नि. पाटील)
कार्यकारी अभियंता तथा अवर सचिव
महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा. राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन,मलबार हिल, मुंबई.
२. मा. मुख्यमंत्री, यांचे अप्पर मुख्य सचिव.
३. मा.विरोधी पक्षनेता, विधान परिषद/ विधानसभा, विधान मंडळ सचिवालय, विधानभवन,मुंबई.
४. सर्व मा. संसद सदस्य, विधान मंडळ सदस्य, महाराष्ट्र राज्य.

५. सर्व मा. मंत्री/ राज्यमंत्री यांचे खासगी सचिव
६. मा. मंत्री, मृद व जलसंधारण यांचे खासगी सचिव
७. मा. राज्यमंत्री, मृद व जलसंधारण यांचे खासगी सचिव
८. मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य.
९. सर्व मंत्रालयीन विभागांचे अप्पर मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव/ सचिव.
१०.सचिव (मृद व जलसंधारण) यांचे स्वीय सहाय्यक
११.महालेखापाल-१ (लेखा व अनुज्ञेयता) (लेखा परिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
१२.आयुक्त, मृद व जलसंधारण, जल आयुक्तालय, छ. संभाजीनगर.
१३.व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ, छ. संभाजीनगर.
१४.अप्पर आयुक्त जलसंधारण तथा मुख्य अभियंता, मृद व जलसंधारण प्रादेशिक क्षेत्र, पुणे/नागपुर.
१५.जिल्हाधिकारी, सर्व
१६.मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, सर्व
१७.प्रादेशिक जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग, सर्व.
१८. प्रादेशिक दक्षता गुणवत्ता नियंत्रण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग, सर्व
१९.जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, मृद व जलसंधारण विभाग, सर्व.
२०.जिल्हा जलसंधारण अधिकारी, (ल.पा.) जिल्हा परिषद, सर्व
२१.कार्यासन अधिकारी (जल-४), जलसंधारण विभाग,मंत्रालय,मुंबई.
२२.निवडनस्ती (जल-१).